

УДК 347.12.001.33

Є. О. Харитонов

КЛАСИФІКАЦІЯ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН: СПРОБА НОВАЦІЙ У ПІДХОДАХ

Проблема класифікації цивільних правовідносин, під якими тут маються на увазі цивільні відносини, врегульовані нормами цивільного законодавства, має не лише теоретичний, але й практичний інтерес. Це пов'язано з тим, що галузь «цивільне право» (цивільне законодавство), як і інші галузі національного права, не є однорідним нормативним масивом, що зумовлює необхідність встановлення видових особливостей правовідносин, які виникають у процесі реалізації відповідних норм. Найкращим засобом досягнення зазначеної мети є класифікації цивільних правовідносин, для чого можуть бути використані різноманітні критерії.

Приступаючи до встановлення видових особливостей цивільних правовідносин, слід зазначити, що питання класифікації правовідносин неодноразово були предметом дослідження на рівні загальної теорії права. Внаслідок того, що йшлося про поділ на види універсальної правової категорії, яка є невід'ємною частиною загальноправового понятійного апарату, на перший погляд, згадані класифікації мають стосуватися й усіх галузевих різновидів правовідносин, у тому числі й правовідносин у галузі цивільного права.

Проте варто зауважити, що класифікації правових відносин на рівні загальної теорії права, які проводяться за різноманітними підставами, хоча багато в чому і є універсальними, але мають неоднакове значення для поділу цивільно-правових відносин на види на «цивілістичному» рівні.

Зокрема, поділ правовідносин на відносини приватного та публічного права, поділ на галузеві правові відносини тощо на цьому рівні дослідження значення не має, оскільки відображає характерні риси цивільних правовідносин у цілому, а отже не може бути критерієм їхньої подальшої класифікації.

Разом із тим деякі елементи загальної класифікації правовідносин природно поширюються й на цивільно-правові відносини як складову частину більш загального поняття «правове відношення». Наприклад, такий універсальний характер має поділ правовідносин на загальні (абстрактні) та конкретні, матеріальні та процесуальні, регулятивні та охоронні тощо [6, с. 13–19].

Але, крім такого поділу, властивого й цілому (категорії правовідносин, як такої), і окремому (цивільним правовідносинам), можливою і доцільною на «цивілістичному» рівні є класифікація за ознаками (критеріями), які стосуються лише власне цивільних правовідносин (спеціального об'єкта).

Ігнорування зазначеної обставини може призвести до нечіткого розмежування певних видів правовідносин на різних рівнях їхньої характеристики, а відтак неповну і неточну характеристику останніх, а часом, — навіть плутанину у визначенні їхньої сутності та видової приналежності.

Наприклад, залежно від мети (цілі) цивільно-правові відносини поділяють на регулятивні та охоронні.

Проте такий поділ виступає як результат класифікації цивільно-правових відносин у ролі окремої частини загального поняття правовідносин, оскільки такий поділ може бути застосований і до правовідносин, що виникають у різних галузях права. Тому така класифікація стосується і загального (правовідносин як категорії права в цілому), і окремого (правовідносин, які складаються у галузі цивільного права). Це не робить її менш важливою для даної сфери, але зумовлює необхідність визначення певних акцентів у процесі аналізу сутності цивільних правовідносин. Скажімо, дозволяє врахувати, що недоговірні відносини, що у своїй основі є охоронними, містять елементи як приватноправового, так і публічно-правового регулювання, а відтак уникнути некоректного твердження, що усі цивільні правовідносини є регулятивними за своєю сутністю.

Сказане стосується також можливого поділу цивільно-правових відносин залежно від характеру обов'язків на активні та пасивні, де правовідносини активного типу розуміються як такі, що мають змістом здійснення певних позитивних активних дій, а правовідносини пасивного типу — як такі, де передбачається утримання від вчинення певних дій. Така класифікація не лише є важливою для загальної характеристики категорії правового відношення [3, с. 82], але також має істотне значення для дослідження цивільних правовідносин на «цивілістичному» рівні, оскільки дозволяє зосередити увагу на особливостях прав та обов'язків їхніх учасників з врахуванням характеру норми, що стала підставою їхнього виникнення — уповноваження чи заборона.

Проте на рівні класифікації конкретних цивільних правовідносин таке виокремлення практично не має значення. Передусім тому, що такі правовідносини вже за своєю сутністю є неконкретними: норма-заборона, як правило, не визначає точно зобов'язаного суб'єкта конкретного правового зв'язку. Поява (конкретизація) такого суб'єкта відбувається у випад-

ку порушення встановленого цивільно-правовою нормою пасивного обов'язку (наприклад, обов'язку не порушувати права власника).

Таким чином, оскільки невиконання пасивного обов'язку (порушення обов'язку утримання від вчинення певних дій) є одночасно вчиненням активної дії — правопорушення, то має йтися не про реалізацію або про трансформації пасивного правовідношення, що вже існувало раніше, а про виникнення конкретних цивільних правовідносин внаслідок вчинення правопорушення.

Враховуючи цю обставину, надалі пропонується розрізняти:

1) класифікацію цивільних правовідносин як окремої частини загального поняття правовідносин;

2) класифікацію цивільних правовідносин як спеціальної приватноправової категорії, відносно самостійної від інших частин загального поняття правовідносин.

Спираючись на такий методологічний підхід, проведемо класифікацію першого та другого типу, а відтак коротко охарактеризуємо різні види цивільних правовідносин, зосереджуючи увагу на тих, що мають важливе значення для подальших досліджень.

Класифікація цивільних правовідносин як окремої частини загального поняття правовідносин виглядає таким чином:

1. Залежно від мети, функцій та завдань, які постають перед цивільним правом як «приватною» за своєю сутністю галуззю права цивільні правовідносини можуть бути поділені на два основні види:

- а) регулятивні («правовстановлюючі») правовідносини;
- б) охоронні правовідносини.

Регулятивні правовідносини, які супроводжують нормальний процес реалізації об'єктивного і суб'єктивного права та відповідне виконання юридичних обов'язків, — це такі правовідносини, через які здійснюється безпосереднє регулювання (впорядкування) суспільного життя — встановлення цивільних прав та обов'язків тощо.

Охоронні правовідносини «оформлюють» цивільно-правову відповідальність та застосування інших юридичних санкцій, які застосовуються у випадку правопорушень і на запобігання їм, і цим обмежуються [4, с. 397].

Існує точка зору, згідно з якою до регулятивних правових відносин належить більшість цивільних, трудових, сімейних тощо правовідносин, а охоронні зустрічаються найчастіше у карному та адміністративному праві [1, с. 67].

Однак це положення потребує уточнення, оскільки регулятивні адміністративно-правові відносини, будучи за своєю сутністю відносинами управлінськими, мають не менше значення, ніж, скажімо, відносини цивільно-правові, а охоронні цивільні правовідносини відіграють важливу роль у забезпеченні захисту прав та інтересів учасників цивільних відносин, як при порушенні договірних зобов'язань, так і у недоговірних зобов'язаннях.

Таким чином, можна зробити висновок, що регулятивні та охоронні правовідносини відрізняються не стільки завданнями і сферами (напрямками) впливу, а отже й галузевою приналежністю, скільки підставами виникнення, обсягом державного впливу, засобами, які застосовуються для досягнення загалом однієї і тієї ж мети — захисту прав та інтересів приватної особи.

Тому не варто кваліфікувати регулятивні правовідносини, як, скажімо, суто цивільно-правові, а охоронні — як виключно адміністративно-правові. Натомість доцільно виходити з того, що регулятивні та охоронні правовідносини є практично рівною мірою властивими для більшості галузей національного права, у тому числі й для цивільного права.

Інша річ, що у адміністративному праві охоронні правовідносини мають одночасно і внутрішній, і зовнішній характер. Внутрішній характер вони мають тоді, коли виникають у зв'язку із необхідністю захисту прав учасників адміністративно-правових відносин у випадку їхнього порушення, а зовнішній — у випадку, коли виникають на підставі норм адміністративного права, які передбачають санкції за ті чи інші порушення публічного правопорядку (у тому числі при порушенні прав іншої галузевої приналежності).

2. Залежно від характеру зв'язку між учасниками відносин, ступеня визначеності їх суб'єктів та змісту варто розрізняти:

- а) загальні цивільні правовідносини;
- б) конкретні цивільні правовідносини.

Характеризуючи загальні (або ж «абстрактні») цивільні правовідносини, слід зазначити, що їх іноді іменують «абсолютними», вказуючи, що це такі правовідносини, де точно визначеним є лише один суб'єкт (учасник), а на іншому боці виступає невизначена кількість осіб [1, с. 67].

Не оспорюючи можливість такого визначення поняття загальних (абстрактних) правовідносин, разом із тим доцільно звернути увагу на не надто вдалий вираз «абсолютні правовідносини», який набув поширення у цивілістиці, головним чином, завдяки протиставленню поняттю «відносні правовідносини», яке характеризує стосунки учасників зобов'язань.

Відмінності між загальними (абстрактними) і абсолютними правовідносинами полягають у тому, що для виникнення загальних правовідносин може бути достатньо існування одного юридичного факту — норми права (законодавства), яка встановлює правило поведінки, наділяючи одного з учасників правовідносин правом і зобов'язуючи інших учасників цих правовідносин виконувати відповідні обов'язки. Натомість абсолютні правовідносини виникають лише за наявності складної юридичної сукупності — норми права, яка містить загальне правило, а також спеціального юридичного факту, що і зумовлює виникнення власне абсолютних правовідносин (як правило, це правовідносини власності або інші речові права, де праву власника відповідає обов'язок усіх інших осіб не порушувати це право і не перешкоджати уповноваженій особі

здійснювати її права володіння, користування, розпорядження, управління тощо речами).

Конкретні цивільні правовідносини — це такі правовідносини, де всі суб'єкти точно визначені вже самою нормою цивільного права, яка реалізується за наявності обставин, передбачених цією нормою. Їх іменують «відносними», проте таке найменування здається невдалим через незручність словосполучення «відносні (право)відносини». То ж більш виправданим було б вживання терміна «конкретні правовідносини».

3. Залежно від сфери застосування (призначення) можна розрізняти:

а) матеріально-правові (матеріальні) цивільні правовідносини;

б) процедурно-процесуальні цивільні правовідносини, які є особливою самостійною формою суспільних відносин, що фактично обслуговує реалізацію матеріально-правового відношення.

При цьому варто звернути увагу на ту обставину, що такий поділ, певною мірою, є умовним, оскільки саме існування матеріального правового відношення є неможливим поза правовідносинами процедурними (процесуальними).

Крім того, слід враховувати можливість подвійного тлумачення терміна «процесуальні цивільно-правові відносини». З одного боку, так можуть бути поійменовані відносини, що опосередковують процедуру (процес) реалізації цивільних прав і обов'язків. Але, з іншого боку, так можуть називатися саме ті відносини, що врегульовані нормами цивільного процесуального законодавства і виникають лише у галузі цивільного процесу.

Важливою виглядає і та обставина, що цивільний процес являє собою спеціальну форму застосування системи цивільно-правових норм, оскільки він обслуговує не лише матеріальне цивільне право, але й матеріальні норми інших галузей.

Слід зазначити, що проблема процедур правової діяльності є відносно новою, хоча вже з'явилися наукові розробки, причому не тільки на загальнотеоретичному, але й на галузевому рівні [2; 5].

У зв'язку з цим здається доцільним уточнити методологічні засади та значення такого поділу цивільних правовідносин, маючи на увазі, що як універсальний поділ він стосується категорії правовідносин у цілому. Разом із тим на рівні «цивілістичному» було б виправданим чітко розрізняти правовідносини цивільного матеріального права і правовідносини цивільного процесуального права. У свою чергу, органічним виглядає висновок, що правовідносини цивільного матеріального права поділяються на такі, що визначають права та обов'язки, і такі, що визначають процедуру їхньої реалізації (процедурні цивільні правовідносини).

Процедурні цивільні правовідносини та процесуальні цивільні правовідносини (у вузькому значенні цього поняття) є різновидами родового поняття — «процесуальні правові відносини» у широкому значенні слова.

Суттєва відмінність між ними полягає в тому, що вони знаходяться

у різному співвідношенні між собою і по-різному взаємопов'язані з категорією матеріальних цивільних правовідносин.

Процедурні відносини є формою реалізації норм цивільного законодавства і непорушеного суб'єктивного цивільного права або нормально виконуваного обов'язку. Реалізація цивільної норми, а також здійснення цивільних прав та виконання обов'язків у багатьох випадках мають відбуватися за певною, чітко визначеною процедурою. Така вимога зумовлюється, передусім, наявністю у методі цивільного права елементів імперативного методу, покликаних встановлювати і забезпечувати порядок, а відтак вимагає від усіх учасників даних відносин дотримання встановлених законодавством процедурних правил. Підставою початку процедури так само, як і трансформації останньої на всіх етапах її здійснення, є правомірні дії суб'єктів цивільно-правових відносин. Процедурні правовідносини виникають, таким чином, на підставі регулятивних норм з приводу встановлення юридичних фактів або реалізації права і є обов'язковими при застосуванні норм матеріального права. Регулюються цивільні процедурні відносини або безпосередньо матеріальними цивільними нормами, які містять відповідні положення стосовно процедури реалізації прав та обов'язків (наприклад, ст. 209 ЦК України «Нотаріальне посвідчення правочину», ст. 210 ЦК України «Державна реєстрація правочину», ст. 249 ЦК України «Скасування довіреності», ст. 516 ЦК України «Порядок заміни кредитора в зобов'язанні», глава 18 ЦК України «Визначення та обчислення строків»), або спеціальним процедурним законодавством (Законом України «Про нотаріат» тощо).

Натомість процесуальні правовідносини є формою цивільного процесу як спеціального виду судової діяльності, що відбувається в рамках спеціального цивільно-процесуального законодавства. Підставами виникнення цивільно-процесуальних відносин у вузькому значенні є наявність матеріальних цивільних правовідносин, а також факт їхнього порушення (порушення вимог цивільної норми і відповідно — цивільного обов'язку — позовне провадження) або необхідність підтвердження наявності чи відсутності юридичних фактів тощо (окреме провадження) [7, с. 60–90].

Варто звернути увагу й на те, що у процесуальній формі здійснюється судочинство, а процедурні правила застосовуються у позасудовому порядку.

З наведених міркувань здається доцільним розмежування цивільних матеріально-правових відносин (включаючи сюди правила процедури їх реалізації) і цивільних процесуально-правових відносин, які являють собою самостійні категорії цивільного права як права приватного.

Тут варто нагадати, що поки йшлося про класифікації цивільних правовідносин, які мають універсальний характер і придатні не лише для цивільного права, але й для інших галузей.

Що стосується класифікації цивільно-правових відносин на «цивільстичному» рівні, тобто диференціації видів цивільних правовідносин як спеціальної приватноправової категорії, відносно самостійної від інших

частин загального поняття правовідносин, то й вона можлива за різними підставами та з різним ступенем деталізації такого поділу.

Зокрема, найбільш поширеними є такі класифікації:

1) залежно від економічного змісту цивільні правовідносини поділяються на майнові та немайнові.

Майнові правовідносини мають економічний зміст. Їх об'єктом є майно (матеріальні блага). У свою чергу, вони поділяються на правовідносини, що опосередковують статистику суспільних зв'язків (наприклад, правовідносини власності), і правовідносини, що опосередковують динаміку суспільних зв'язків (наприклад, зобов'язання).

Немайнові правовідносини не мають безпосереднього економічного змісту. Вони можуть бути поділені на такі, що пов'язані з майновими правами (право авторства), і такі, що з майновими правами не пов'язані (особисті немайнові права на життя, здоров'я, особисту недоторканність, честь, гідність тощо);

2) за юридичним змістом цивільні правовідносини поділяються на абсолютні та відносні (конкретні).

У абсолютних правовідносинах носієві абсолютного права протистоїть невизначена кількість зобов'язаних осіб. Прикладом можуть бути правовідносини власності, де праву власника відповідає обов'язок всіх і кожного не перешкоджати йому в здійсненні його повноважень.

У відносних (конкретних) правовідносинах правомочному суб'єкту протистоїть одна або декілька конкретно визначених зобов'язаних осіб. Наприклад, у договорі позики правомочною особою є позикодавець, який може вимагати повернення боргу від зобов'язаної особи, яка отримала позику;

3) за характером здійснення права цивільні правовідносини поділяються на речові та зобов'язальні.

Речові правовідносини — це правовідносини, в яких уповноважений суб'єкт може здійснювати свої суб'єктивні права самостійно, без сприяння зобов'язаної особи. Прикладом можуть бути ті ж таки правовідносини власності, сервітутні правовідносини тощо.

Зобов'язальні правовідносини — це правовідносини, в яких уповноважений суб'єкт для здійснення своїх цивільних прав потребує сприяння зобов'язаної особи. Так, покупець не може отримати річ, яку він купив, без сприяння продавця, а право продавця на отримання вартості проданої речі, в свою чергу, не може бути реалізоване без виконання відповідного обов'язку покупцем;

4) з урахуванням структури змісту правовідносини можуть бути поділені на прості та складні.

Прості правовідносини мають своїм змістом одне право і один обов'язок, або по одному праву і одному обов'язку в кожного з його суб'єктів.

Складні правовідносини характеризуються наявністю декількох прав і обов'язків. Наприклад, у деяких випадках, як доповнення до основного зобов'язання (правовідносин), виникають акцесорні зобов'язання (правовідносини), що нерозривно з ними пов'язані, тощо;

5) цікавою є класифікація цивільних правовідносин залежно від способу, яким вони впорядковуються, тобто залежно від методу правового регулювання відповідних цивільних відносин, який у цивільному праві включає як диспозитивні, так і імперативні елементи.

Залежно від їх питомої ваги в регулюванні тих чи інших відносин варто розрізняти й відповідні види регулятивних цивільних правовідносин.

З врахуванням цієї обставини регулятивні цивільні правовідносини можна поділити на:

- 1) імперативні цивільні правовідносини,
- 2) диспозитивні цивільні правовідносини,
- 3) змішані цивільні правовідносини.

Оскільки в основу класифікації правовідносин покладено різні ознаки, то одне й те саме правовідношення може бути одночасно охарактеризоване з різних боків. Наприклад, правовідносини власності є майновими, абсолютними, речовими, регулятивними і т.п. Правовідносини, що виникають з договору позики, є майновими, відносними, зобов'язальними, регулятивними тощо.

Класифікація цивільних правовідносин можлива й за іншими підставами. Так, з урахуванням тих або інших їхніх особливостей можуть бути виділені строкові й безстрокові цивільні правовідносини, активні й пасивні, типові й нетипові, організаційні тощо [6]. Проте метою цієї статті є не складання вичерпної класифікації цивільних правовідносин, а, швидше, пропозиції стосовно нового погляду на деякі усталені підходи у цій галузі, що й дозволяє обмежитися викладеними вище міркуваннями.

Л і т е р а т у р а

1. Алексеев С. С. Право: азбука — теория — философия: Опыт комплексного исследования. — М.: Статут, 1999.
2. Марчук В., Николаева Л. Процедури правової діяльності: поняття та класифікація // Вісник прокуратури. — 2003. — № 12 (30). — С. 88–91.
3. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: Навч. посіб. — 5-те вид., зі змінами. — К.: Атіка, 2001.
4. Скакун О. Ф. Теория государства и права: Учебник. — Х.: Консум: Ун-т внутр. дел, 2000.
5. Фурса С. Я. Теоретичні основи нотаріального процесу в Україні: Автореф. дис... д-ра юрид. наук. — К., 2003.
6. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Цивільні правовідносини: Навч. посіб. — К.: Істина, 2008.
7. Цивільний процес України: Підручник / За ред. Ю. С. Червоного. — К.: Істина, 2007.